

13. Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, нації, державності: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 216 с.
14. Кривошея В. Еліти нації і еліта суспільства (або деякі питання української генеалогії). *Розбудова держави*. 1997. № 11. С. 48–55.
15. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / пер. з німецької. Київ : «К.І.С.», 2008. 240 с.
16. Савчук Б. Вступ до етнології / Борис Савчук, Володимир Кафарський. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. 20 с.
17. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.
18. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
19. Сціборський М. Націократія. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 112 с.
20. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів Київ : Либідь, 2005. 568 с.

УДК 342.6

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.1.3>

ЛЕГЕНЬКИЙ А.М.

ЩОДО ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ «ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА»

Розвиток регуляторного забезпечення реформи пенітенціарної системи вимагає розробити відповідний понятійний апарат шляхом визначення основних положень законодавства та відповідного їх тлумачення. Мета статті – сформулювати перелік визначень, які є основними для пенітенціарного законодавства, і визначити зміст ключового поняття пенітенціарної системи. Актуальність проблеми призвела до посилення уваги до неї дослідників. Важливо опрацювати вузльке й широке розуміння значення терміна «пенітенціарна система». Цей план обґрунтовує оптимальність широкого підходу до визначення пенітенціарної системи. Також актуальним є обґрунтування відмінностей між змістом понять «пенітенціарний» і «кримінально-виконавчий процес» і шляхами динаміки розвитку цих систем, що характеризується трансформацією кримінально-виконавчої діяльності в пенітенціарну. Термін «система» проаналізований з погляду використання його як видової концепції для тлумачення визначення поняття «пенітенціарна система». Виявлено системно-визначальні фактори, які потребують урахування. Обґрунтовано, що сутність визначення «пенітенціарна система» повинна містити загальне поняття, до якого ця система входить, посилання на зовнішні та внутрішні системоутворювальні фактори й зв'язки між ними, а також визначити її призначення, завдання та функції. Підкреслюється, що останні вимоги, безумовно, повинні ґрунтуватися на розумінні значення терміна «пенітенціарний». Метою пенітенціарної системи є захист суспільства від злочинності. Діяльність пенітенціарної системи не має каральної спрямованості й спрямована на ресоціалізацію та реінтеграцію особи. Пропонується визначити пенітенціарну систему як сукупність взаємопов'язаних, спеціально уповноважених державою й регульованих законом державних установ, метою яких є захист суспільства від повторної злочинності, а завдання – реалізація державної політики у сфері виконання покарань, ресоціалізація та реінтеграція засуджених, а також забезпечення функціонування такої системи.

Ключові слова: пенітенціарна система, органи й установи виконання покарань, нормотворчість, тлумачення.

The development of regulatory support for the reform of the penitentiary system requires the development of an appropriate conceptual apparatus by defining the main terms of the legislation and their corresponding interpretation. The purpose of the article is to formulate a list of definitions that are fundamental to penitentiary legislation and to define the content of the key concept of the penitentiary system. The urgency of this problem led to increased attention to it by researchers. It is important to work out a narrow and broad understanding of the meaning of the term "penitentiary system". This plan substantiates the optimality of the broad approach to the definition of the penitentiary system. It is also relevant to substantiate the differences between the content of the concepts of "penitentiary" and "criminal-enforcement" and the ways of the dynamics of the development of these systems, which is characterized by the transformation of criminal-enforcement into penitentiary. The term "system" has been analyzed in terms of using it as a species concept to interpret the definition of "penitentiary system". System-determining factors that need consideration have been identified. It is substantiated that the essence of the definition "penitentiary system" should include the generic concept to which this system is included, references to external and internal system-forming factors and the links between them, and to define its purpose, tasks and functions. It is emphasized that the latter requirements should certainly be based on an understanding of the meaning of the term "penitentiary". The purpose of the prison system is to protect society from crime. The activities of the penitentiary system are not punitive and aim at the re-socialization and reintegration of the individual. It is proposed to define the penitentiary system, as a set of interconnected, specially authorized by the state and regulated by the Law of state and public institutions, the purpose of which is to protect society from recurrent crime, and the tasks – implementation of state policy in the implementation of state policy convicts as well as ensuring the functioning of such a system.

Key words: *penitentiary system, bodies and institutions of execution of penalties, rulemaking, interpretation.*

Вступ. Визначальним положенням теоретико-методологічного підґрунтя дослідження проблематики адміністративно-правового забезпечення реформування пенітенціарної системи України ми вважаємо окреслення кола понять, які є базовими й у комплексі становлять понятійно-категоріальний апарат дослідження. Водночас формування подібного понятійно-категоріального апарату з тлумаченням змісту включених до нього понять має, безсумнівно, і нормотворчо-прикладне значення, оскільки може бути включеним до відповідного закону як окремий розділ «Визначення понять». Разом із тим у Проекті Закону України «Про пенітенціарну систему» такий розділ був відсутнім, що, на нашу думку, помітно збіднило змістове забезпечення зазначеного Законопроекту. При цьому відразу зазначимо, що зняття згаданого Законопроекту з розгляду здійснене з причин, не пов'язаних ні з його змістом, ані з його актуальністю, вважаємо перспективу повернення до нього в подальшому абсолютно логічною.

Загалом аналіз наукового доробку, законів, законопроектів і підзаконних нормативно-правових актів надає підстави для виділення таких понять, які, на нашу думку, є базовими для проблематики адміністративно-правових засад пенітенціарної системи й можуть бути належним чином використані в процесі відповідної законотворчості:

- виконання кримінальних покарань;
- єдиний реєстр засуджених та осіб, узятих під варту;
- засуджені до позбавлення волі;
- місця позбавлення волі;
- обсерваторія рецидивної злочинності;
- оперативні підрозділи;
- органи й установи виконання кримінальних покарань;
- пенітенціарна система;
- підприємства установ виконання покарань;
- підрозділи безпеки системи виконання покарань;
- персонал пенітенціарної системи;
- пробація в пенітенціарній системі;
- пробаційна програма;
- слідчий ізолятор;

- соціальна адаптація;
- ресоціалізація;
- установи виконання покарань.

Зміст більшості вищенаведених термінів переважною мірою розкрито в наукових дослідженнях і нормативно-правових актах, водночас певна частина потребує змістового уточнення й відповідного тлумачення. Особливої уваги потребує проблема визначення змісту поняття «пенітенціарна система», що й визначило мету статті.

Постановка завдання. Мета статті – сформулювати перелік визначень, які є основними для пенітенціарного законодавства, і визначити зміст ключового поняття пенітенціарної системи.

Результати дослідження.

1. Основні наукові підходи до визначення змісту поняття «пенітенціарна система».

Поняття пенітенціарної системи належить, безумовно, до головних дефініцій пенітенціарії і є ключовим для проблематики дослідження. Відповідно, обумовленою буде й посилена увага дослідників до вказаного питання. Актуальність наукового забезпечення та відпрацювання змісту зазначеного поняття переконливо доведені Д.В. Ягуновим, який пов'язав відсутність його нового концептуального осмислення з фрагментарністю та безсистемністю впровадження нових ідей у процес виконання покарань [1, с. 18]. Аналізуючи здійснені в цьому напрямі наукові розвідки, відразу зауважимо на диференціацію результатів відповідних досліджень з погляду широкого та вузького розуміння зазначеного поняття. У цьому плані цінним є наукове узагальнення, здійснене С.М. Бодюлом, який підкреслював сутність широкого розуміння пенітенціарної системи як сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в діяльності органів та установ виконання покарань. Вузьке ж розуміння пропонується вченим як система органів та установ виконання покарань [2]. Ставлення пенітенціарної науки й практики до вузького розуміння поняття пенітенціарної системи доволі яскраво ілюструється підходом, запропонованим Р.А. Ромашовим, який вважає таке розуміння недоцільним, виходячи з того що в суспільстві доволі широко застосовуються як покарання, пов'язані з позбавленням волі, так і такі, що не передбачають суспільної ізоляції засудженої особи, а позбавлення волі має як процесуальний, так і санкціонований характер. Подібна ситуація, на думку вченого, зумовлює включення до пенітенціарної системи, окрім місць позбавлення волі, органів управління, установ, підприємств, виробничих потужностей, наукових інституцій, спеціалізованих закладів освіти тощо [3].

Широке розуміння аналізованого поняття закладено видатним ученим-пенітенціаристом Г.О. Радовим, який у розробленій ним доктринальній моделі Закону України «Про пенітенціарну службу України» запропонував класичне розуміння пенітенціарної системи як «цілісного, функціонально-інтегрованого утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій щодо забезпечення ре соціалізації засуджених» [4, с. 11].

М.М. Яцишин, розширюючи розуміння аналізованого поняття за рахунок включення до нього, окрім інституційного, нормативного, наукового та методичного складників, пропонує розглядати широке розуміння пенітенціарної системи як сукупності взаємопов'язаних і взаємозумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в діяльності органів та установ виконання покарань, вузьке ж трактування автор зводить виключно до системи органів та установ виконання покарань [5].

Широке трактування пенітенціарної системи пропонує й О.Б. Пташинський, який розглядає її як «сукупність взаємопов'язаних державних установ та органів виконання покарань, створених із метою виправлення і перевиховання засуджених, які здійснюють єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань згідно із чинним законодавством» [6, с. 45]. Підкреслюючи наукову та практичну значимість наведеної наукової позиції, уважаємо за необхідне відзначити виявлене в ній досить поширене уподібнення пенітенціарної та кримінально-виконавчої систем. Найбільш яскраво зазначений підхід виявився в дослідженнях Ю.В. Чакубаша, який узагалі розглядає зазначені поняття як ідентичні за змістом, підкреслюючи при цьому дослідження пенітенціарної системи з погляду «закономірно-історичної змістовності», надає наукові можливості вивчення генези та динаміки історичних ступенів еволюції саме кримінально-виконавчих моделей і з достатньо високою вірогідністю прогнозувати перспективи їх подальшого розвитку [7, с. 39].

Аналізуючи подібні підходи, варто базуватися на позиції Г.О. Радова, який зазначав: «Поняття, зміст та структура пенітенціарної функції держави не тотожні кримінально-виконавчій або виправно-трудоваї функції. Сутність останніх базується на вирішенні локальних, формально-ю-

риджних обов'язків і не охоплює об'єктивно суспільно корисного результату, досягнення якого має прагнути держава, виконуючи покарання» [8, с. 6]. Розвиваючи це положення, О.О. Шкута вказує на наявність якісних відмінностей у змісті категорій «пенітенціарна система» та «кримінально-виконавча система», виходячи передусім з аналізу динаміки правозастосовної практики у сфері виконання покарань, яка характеризується наявністю стійкої тенденції трансформування кримінально-виконавчої системи шляхом її поступового переродження в пенітенціарну. При цьому важливо підкреслити важливість запропонованого дослідником саме широкого підходу в розумінні змісту дефініції «пенітенціарна система», яка, окрім сукупності органів та установ виконання покарань, включає ще й інститути громадянського суспільства, які здійснюють співпрацю з кримінально-виконавчою системою, і засоби постпенітенціарної адаптації засудженого, що й дало автору змогу запропонувати таке формулювання: «Пенітенціарна система – це динамічний складний соціально-правовий механізм взаємодії державних органів, інституцій громадянського суспільства та органів і установ виконання покарань» [9, с. 83]. Певною мірою запропоноване визначення збіднюється у зв'язку з відсутністю формулювання в ньому змісту й цілей діяльності пенітенціарної системи. Однак у подальшому тим же автором запропоноване широке й ґрунтовне визначення поняття «пенітенціарна система», яке сформульоване так: «Пенітенціарна система України – це сукупність органів і установ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, функціонування яких у взаємодії з іншими соціальними інститутами підпорядковане досягненню мети захисту особи, суспільства й держави шляхом виправлення засуджених, ресоціалізації осіб, які відбули покарання, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам, або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими» [10, с. 58].

О.В. Лісічков визначає сучасну пенітенціарну систему України як сукупність органів та установ виконання покарань, що становить комплекс державно-правових, соціально-економічних і психолого-педагогічних інститутів, які у взаємодії здійснюють єдину державну політику у сфері виконання покарань [11, с. 3].

Д.В. Ягунов визначає пенітенціарну систему як «сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування та державних інституцій, об'єднаних на інтегрально-функціональних засадах навколо центрального органу пенітенціарного управління, на який покладено обов'язки з вироблення та реалізації єдиної державної політики в сфері виконання кримінальних покарань, де всі органи і інституції взаємодіють у напрямку забезпечення безпеки суспільства шляхом ресоціалізації осіб, які відбувають, або відбули кримінальне покарання» [1, с. 24].

Р.А. Каложний, В.К. Шкарупа та Г.Г. Горобець узагалі пропонували розглядати пенітенціарну систему не як комплекс державних і громадських інституцій, а як принцип диференціації строку відбування ув'язнення. Базуючись на зазначеному підході, учені аналізують переваги прогресивної пенітенціарної системи, яка передбачає розподіл строку ув'язнення на декілька етапів, кожен із яких характеризується різними умовами утримання [12].

У плані офіційного тлумачення терміна «пенітенціарна система» варто зазначити, що аналіз законодавства подібного тлумачення не виявив. Разом із тим зміст такого поняття розкривається в Проекті Закону України «Про пенітенціарну систему» так: «Пенітенціарна система – це система спеціально уповноважених органів і установ, діяльність яких спрямована на формування та реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Метою пенітенціарної системи є захист суспільства від злочинності. Діяльність пенітенціарної системи не має каральної спрямованості та направлена на ресоціалізацію та реінтеграцію особи» [13]. Відразу зауважимо на недоцільності включення в наведене тлумачення запропонованої для органів та установ функції формування державної політики, оскільки такими повноваженнями наділені Президент України, Верховна Рада України та Рада Національної безпеки і оборони України. Водночас формувати й реалізувати внутрішню політику, до якої, безумовно, належить і державна політика у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, можуть Кабінет Міністрів та окремі центральні органи виконавчої влади [14]. Окрім того, певний дисонанс уносить і подвійне використання терміну «система».

2. Змістово-категорійні засади формулювання дефініції «пенітенціарна система».

На нашу думку, під час тлумачення терміна «пенітенціарна система» необхідно використати зазначений термін як видового поняття, визначивши при цьому відповідне родове поняття, яке буде ширшим за змістом за аналізований термін. Найбільш вдалим видається використання в такій якості поняття «сукупність», що вже неодноразово застосовувалося в чинному законодавстві для тлумачення терміна «система» в різних його інтерпретаціях.

Національне законодавство неодноразово вдається до розкриття змісту поняття «система», однак здійснює це переважно з метою визначення змісту такого поняття в технологічній, технічній та інформаційній сферах. У такій інтерпретації найбільш вдалою видається дефініція «система управління», яка вміщена в Положенні про систему управління безпекою руху поїздів у Державній адміністрації залізничного транспорту України, яке втратило чинність. Водночас лаконізм і повнота такого визначення можуть бути використані для формулювання аналогічних тлумачень. Зазначена дефініція викладена так: «Система управління – сукупність взаємопов’язаних або взаємодіючих елементів, яка дає змогу встановити політику та завдання і досягати цих завдань» [15].

Доволі часто поняття «система» тлумачиться в законодавстві не через розкриття його змісту, а шляхом переліку включених до неї елементів. Як приклад можна навести тлумачення поняття «система органів прокуратури», яка в Законі України «Про прокуратуру» розкривається так: «Систему прокуратури України становлять:

- 1) Офіс Генерального прокурора;
- 2) обласні прокуратури;
- 3) окружні прокуратури;
- 5) Спеціалізована антикорупційна прокуратура» [16].

Розгорнуте тлумачення поняття «система освіти» в його широкому розумінні пропонує Закон України «Про освіту». Система освіти розглядається у ньому, як «сукупність складників освіти, рівнів і ступенів освіти, кваліфікацій, освітніх програм, стандартів освіти, ліцензійних умов, закладів освіти та інших суб’єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також нормативно-правових актів, що регулюють відносини між ними» [17].

Поняття державної системи з огляду на її управлінські аспекти розкрито в Концепції адміністративної реформи в Україні так: «Система державного управління – складне поняття, зміст якого охоплює такі складові елементи: а) суб’єкти управління, тобто органи виконавчої влади; б) об’єкти управління, тобто сфери та галузі суспільного життя, що перебувають під організуючим впливом держави; в) управлінська діяльність (процес), тобто певного роду суспільні відносини, через які реалізуються численні прямі та зворотні зв’язки між суб’єктами і об’єктами управління» [18].

Українська радянська енциклопедія розглядає систему як «сукупність якісно визначених елементів (зміст системи), між якими існує закономірний зв’язок чи взаємодія (структура системи). Найважливішими рисами системи є її розчленованість і цілісність» [19, с. 174].

Безумовно, важливими ознаками системи, що мають бути відображеними в її визначенні, є характеристика системоутворювальних факторів. Зазначені питання, спроектовані на специфіку правової науки, досить глибоко вивчалися науковцями. Так, А.М. Авер’янов, досліджуючи системоутворювальні фактори, диференціює їх на зовнішні та внутрішні. Зовнішніми факторами вчений вважає такі, що притаманні навколишньому середовищу та які сприяють виникненню, формуванню й розвитку системи, залишаючись при цьому чужими для внутрішніх системоутворювальних факторів, що породжуються або окремими елементами чи їх групами, або всією сукупністю елементів, що об’єднуються в систему [20, с. 52, 57]. Розвиваючи цю ідею в розрізі особливостей системоутворення кримінального процесу України, Е.В. Манівлець указує на дію зовнішніх системоутворювальних факторів, завдяки яким створюється сама система кримінального процесуального права й визначається його форма. Внутрішні ж чинники забезпечують надійне об’єднання та взаємодію внутрішніх елементів такої системи [21].

С.П. Штелик виділяє як головний системоутворювальний фактор мету функціонування певної системи, яка є її головним призначенням, характеризується динамічністю й конкретизується в завданнях. Дослідник зазначає, що будь-яка система саме й створюється виходячи з її конкретного цільового призначення та що система без мети існувати не може [22]. О.В. Кустовська абсолютно обгрунтовано визначає як вагомий системоутворювальний фактор множину функцій відповідної системи, яка загалом сприяє досягненню її мети й завдань, а також забезпеченню збереження її структури, впорядкованості й можливостей функціонування загалом. Також до системоутворювальних факторів учена зараховує здатність системи зберігати свій стан у незмінній рівновазі протягом тривалого часу та стійкість, яка виявляється в здатності повертатися до стану рівноваги після виведення з неї й перебування в стані нестабільності [23].

Отже, сутність дефініції «пенітенціарна система» має містити родові поняття, до змісту якого ця система входить, посилаючись на зовнішні та внутрішні системоутворювальні фактори й зв’язки між ними, а також визначати її мету, завдання та функції. Останні вимоги, безумовно, мають базуватися на розумінні значення терміна «пенітенціарна».

Поняття «пенітенціарний» походить від латинського «penitentia», що означає каяття. Сучасний зміст зазначеного терміна зорієнтовано на формування негативного ставлення засудженого до скоєного ним злочину, усвідомлення його протиріччя засадам суспільної моралі й формування прагнення до правової поведінки. Суспільні науки відображають зазначені процеси терміном «ресоціалізація». Уважасмо в цьому контексті абсолютно доцільною позицію Д.В. Ягунова, який, характеризуючи пенітенціарну функцію держави, визначає її як «діяльність соціальних та громадських інституцій, яка має системний характер і спрямована на створення умов для ресоціалізації осіб, які злочин, внаслідок соціального виключення, порушення соціально корисливих зв'язків або інших обставин з метою забезпечення суспільства» [1, с. 20].

Аналіз та узагальнення результатів вищезазначених наукових досліджень дає підстави для формулювання авторського визначення змісту поняття «пенітенціарна система».

Висновки. Отже, формування категорійного апарату нормативно-правового регулювання суспільних відносин у пенітенціарній системі України є актуальною проблемою, вирішення якої становить передумови дослідження адміністративно-правового забезпечення реформування пенітенціарної системи України. Аналіз результатів правових досліджень у зазначеній галузі та відповідної нормативно-правової база дають підстави для виділення вищезазначених понять, тлумачення яких потребує закон, який регулюватиме суспільні відносини в пенітенціарній системі. Змістове наповнення більшості зазначених понять подано в дослідженнях і нормативно-правових актах, однак певна частина потребує відповідного тлумачення.

Передусім це стосується визначення змісту поняття «пенітенціарна система», яке ми пропонуємо сформулювати як сукупність взаємовпорядкованих, спеціально уповноважених державою та врегульованих Законом державних і громадських інституцій, метою діяльності якої є захист суспільства від рецидивної злочинності, а завданнями – реалізація державної політики у сфері виконання покарань, ресоціалізація та реінтеграція засуджених, а також забезпечення функціонування такої системи.

Список використаних джерел:

1. Ягунов Д.В. Пенітенціарна система України : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. 314 с.
2. Бодюл Є.М. Проблеми доктринального визначення поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 29–35.
3. Пенітенціарна система. Енциклопедія пенітенціарного права / под общ. ред. Р.А. Ромашова. Самара : Самар. юрид. ин-т ФСИН России, 2013. 692 с.
4. Радов Г.О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. 1997. № 1. С. 11–16.
5. Яцишин М.М. Проблеми визначення поняття «пенітенціарна система» в сучасних умовах. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1. С. 3–7.
6. Пташинський О.Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 185 с.
7. Чакубаш Ю.В. Формування наукового погляду на тюрму як суспільно-державний інститут. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики* : бюлетень. Київ : КІВС, 1998. № 3. С. 29–40.
8. Радов Г.О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України. *Проблеми пенітенціарної теорії та практики* : бюлетень. Київ : КІВС, 1997. № 1 (2). С. 5–10.
9. Шкута О.О. Визначення пенітенціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 37. Том 3. С. 79–83.
10. Шкута О.О. Теоретико-правовий аналіз поняття «пенітенціарна система». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2017. Вип. 30 (2). С. 56–59.
11. Пенітенціарна система України: історія та сучасність: Видання до 15-ої річниці утворення центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань / І.Г. Богатирьов, С.О. Богунов, О.А. Дука, С.А. Зінченко, І.М. Копотун, Г.О. Фрейман ; за заг. ред. канд. юрид. наук О.В. Лісіцкова. Київ : Державна пенітенціарна служба України, 2013. 268 с.
12. Каложний Р.А., Шкарупа В.К., Горобець Г.Г. Пенітенціарна політика (історико-правовий огляд виникнення і розвитку). *Проблеми пенітенціарної теорії та практики. Бюлетень КІВС*. 1996. № 1. С. 55–68.
13. Про пенітенціарну систему : Проект Закону України від 24.11.2017 № 7337. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965 (дата звернення: 05.03.2020).

14. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI, у редакції від 08.07.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 05.03.2020).

15. Про затвердження Положення про систему управління безпекою руху поїздів у Державній адміністрації залізничного транспорту України : Наказ Міністерства транспорту та зв'язку України від 14.09.2004 № 818, утратив чинність від 04.07.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1232-04/ed20110704/find?text=%D1%E8%F1%F2%E5%EC%E0+%F3%EF%F0%E0%E2%EB%B3%ED%ED%FF> (дата звернення: 12.03.2020).

16. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII, у редакції від 13.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 12.03.2020).

17. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII, у редакції від 16.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 12.03.2020).

18. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України; Концепція від 22.07.1998 № 810/98.

19. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. 2-ге вид. Київ : Головна редакція УРЕ, 1983. Т. 10. 543 с.

20. Аверьянов А.Н. Системное познание мира : методологические проблемы. Москва : Политиздат, 1985. 263 с.

21. Манівлець Е. Системоутворюючі фактори кримінального процесу України : *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 237–240.

22. Штелих С. П. Інстанційна організація системи судів загальної юрисдикції України: окремі проблеми теорії і практики. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 167–175.

23. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій. Тернопіль : Економічна думка, 2005. 124 с. С. 24–28.